

APPLIED HISTORY JOURNAL OF MERONG MAHAWANGSA

<https://e-journal.uum.edu.my/index.php/ahjmm>

How to cite this article:

Mohd Ahamad Nzly, Ahmad Syahir (2026). Evolusi Dabt Al-Quran dan standardisasi mashaf di Malaysia: Analisis Sejarah Gunaan terhadap peranan Lembaga Pengawalan dan Pelesenan - LPPPQ. *Applied History Journal of Merong Mahawangsa*, 4, 192-206. <https://10.32890/ahjmm2026.4.10>

EVOLUSI DABT AL-QURAN DAN STANDARDISASI MASHAF DI MALAYSIA: ANALISIS SEJARAH GUNAAN TERHADAP PERANAN LEMBAGA PENGAWALAN DAN PELESENAN PENCETAKAN AL-QURAN – LPPPQ

*(The Evolution of Dabt Al-Quran and Mushaf Standardization in Malaysia:
An Applied History Analysis of the Role of Qur'anic Text Printing
Control and Licensing Board - LPPPQ)*

¹ Ahmad Syahir Ahamad Nzly

¹ Academy of Contemporary Islamic Studies,
MARA Technological University, Malaysia

¹Corresponding author: syahirnazli@gmail.com

Received: 14/01/2026

Revised: 21/06/2026

Accepted: 24/07/2026

Published: 31/07/2026

ABSTRAK

Kepelbagaian tradisi tanda bacaan dalam mashaf import, risiko ralat percetakan dan peluasan penerbitan digital menuntut suatu mekanisme standardisasi yang dapat menjamin ketepatan teks al-Quran di Malaysia. Kajian ini menganalisis bagaimana sejarah evolusi dabt al-Quran berfungsi sebagai sumber autoriti, alat diagnosis dan asas kesinambungan institusi dalam tadbir urus mashaf oleh Lembaga Pengawalan dan Pelesenan Pencetakan Al-Quran (LPPPQ). Kajian kualitatif berasaskan Sejarah Gunaan ini menggunakan analisis kandungan, kritikan sumber dan perbandingan sejarah terhadap dua karya klasik dabt, Akta Pencetakan Teks Al-Qur'an 1986 yang dikemas kini setakat 1 September 2023, garis panduan Kementerian Dalam Negeri (KDN) bagi pruf akhir dan penerbitan digital, serta literatur berkaitan sejarah mashaf dan Sejarah Gunaan. Analisis dioperasikan melalui lima langkah: mengenal pasti masalah kontemporari,

menelusuri masalah sejarah yang sebanding, mengenal pasti prinsip penyelesaian klasik, meneliti terjemahannya dalam prosedur moden dan menilai batas analogi. Dapatan menunjukkan bahawa hubungan klasik-moden tidak berbentuk penyalinan langsung, tetapi kesinambungan fungsi: inovasi nuqat dan harakat yang dahulu mengurangkan kekaburan bacaan kini diterjemahkan kepada rujukan Rasm Uthmani, penetapan naskhah piawai, semakan berlapis, perakuan pruf akhir, kawalan import serta prosedur khusus bagi aplikasi digital. Sumbangan utama artikel ialah memperkenalkan dabt al-Quran sebagai kes Sejarah Gunaan dalam tadbir urus teks suci, dengan sejarah berperanan menjelaskan mengapa standard diperlukan, menyediakan bahasa teknikal untuk pengesahan dan membentuk memori institusi bagi kawalan mutu. Kajian ini turut menegaskan bahawa bukti awam yang tersedia menunjukkan kesinambungan genealogi dan fungsi, tetapi belum memadai untuk membuktikan bahawa setiap keputusan LPPPQ dibuat melalui rujukan langsung kepada sesuatu kitab turath tertentu.

Kata Kunci: Dabt Al-Quran, Sejarah Gunaan, LPPPQ, Standardisasi Mashaf, Rasm Uthmani.

ABSTRACT

The coexistence of different recitational-sign traditions in imported mushafs, the risk of printing errors, and the expansion of digital publication require a standardization mechanism that safeguards the accuracy of the Quranic text in Malaysia. This article examines how the historical evolution of dabt al-Quran functions as a source of authority, a diagnostic tool, and a basis of institutional continuity in mushaf governance by the Board of Control and Licensing of Quranic Printing (LPPPQ). This qualitative Applied History study employs content analysis, source criticism, and historical comparison of two classical works on dabt, the Printing of Qur'anic Texts Act 1986 as updated on 1 September 2023, Ministry of Home Affairs (MOHA) guidelines on final proofs and digital publication, and scholarship on mushaf history and Applied History. The analysis follows five steps: identifying a contemporary problem, tracing a comparable historical problem, identifying classical problem-solving principles, examining their translation into modern procedures, and assessing the limits of analogy. The findings show that the classical-modern relationship is not a direct replication but a continuity of function: the earlier development of nuqat and harakat to reduce reading ambiguity is now institutionalized through the adoption of Rasm Uthmani, a designated reference mushaf, layered verification, final-proof certification, import controls, and specific procedures for digital applications. The article's principal contribution is to present dabt al-Quran as a case of Applied History in the governance of sacred texts, where history explains the need for standards, supplies a technical vocabulary for verification, and provides institutional memory for quality control. Publicly available evidence supports a functional and genealogical continuity but does not establish that every LPPPQ decision directly cites a particular classical treatise.

Keywords: Dabt Al-Quran, Applied History, LPPPQ, Mushaf Standardization, Rasm Uthmani.

PENGENALAN

Standardisasi mashaf di Malaysia berhadapan dengan dua bentuk kepelbagaian yang saling berkaitan. Pertama, naskhah yang dicetak atau diimport boleh membawa konvensi rasm, dabt, tanda waqaf, susun atur dan kebiasaan penerbitan yang tidak seragam. Kedua, penerbitan digital memindahkan masalah ketepatan daripada halaman bercetak kepada paparan skrin, fail aplikasi, kemas kini perisian dan kandungan berlapis. Dalam kedua-dua keadaan, isu terasnya bukan semata-mata keindahan tipografi, tetapi

kebolehpercayaan teks: adakah huruf, tanda bacaan, susunan ayat dan paparan yang diterima pengguna benar-benar sama dengan bentuk yang telah diperakui?

Kerangka perundangan Malaysia meletakkan persoalan tersebut di bawah Akta Pencetakan Teks Al-Qur'an 1986 (Akta 326). Teks Akta yang dikemas kini setakat 1 September 2023 menubuhkan LPPPQ, mewajibkan lesen bagi pencetakan dan penerbitan, mensyaratkan pengemukaan pruf akhir atau salinan asal kepada Lembaga, mengawal pengimportan, dan menuntut supaya teks yang diterbitkan tepat sebagaimana diperakui (Kementerian Dalam Negeri [KDN], 2023). Garis panduan semasa pula menetapkan penggunaan Rasm Uthmani mengikut kaedah yang ditentukan Lembaga, menjadikan cetakan terkini *Mujamma' Malik Fahd* sebagai rujukan, mewajibkan semakan oleh dua orang Panel Perunding Al-Quran dan menghendaki naskhah siap cetak menepati pruf akhir yang telah diluluskan (KDN, 2024a). Bagi penerbitan digital, syarat yang sama diperluas kepada aplikasi, pelayar dan platform dalam atau luar talian, termasuk penyerahan fail ujian serta tangkapan layar untuk semakan (KDN, 2024b).

Peraturan ini mempunyai latar sejarah yang panjang. Mashaf awal tidak mengandungi keseluruhan titik pembeza huruf dan tanda vokal seperti yang dikenali pada hari ini. Perluasan masyarakat Islam dan peningkatan risiko kesalahan bacaan mendorong penghasilan sistem nuqat al-'rab, nuqat al-i'jam dan kemudiannya simbol harakat yang lebih stabil. Karya seperti *al-Muhkam fi Naqt al-Masahif* merekodkan perbincangan tentang tanda, penempatan dan fungsi penandaan tersebut (al-Dani, 1997). Namun, sekadar menceritakan kronologi ini belum menjadikan sesuatu kajian sebagai Sejarah Gunaan. Sejarah Gunaan bermula dengan masalah semasa dan menggunakan penyelidikan sejarah untuk menerangkan punca, membandingkan respons, menguji analogi dan memperbaiki pertimbangan institusi (Stearns & Tarr, 1981; Neustadt & May, 1986).

Masalah ilmiah artikel ini ialah pemisahan antara dua kelompok kajian. Penulisan Ulum al-Quran lazimnya menghuraikan sejarah dan teknik dabt, manakala penulisan tentang LPPPQ dan Akta 326 lebih menumpukan prosedur kawal selia. Akibatnya, hubungan analitikal antara inovasi klasik, pembentukan standard, dan mekanisme pentashihan moden kurang diuraikan secara sistematik. Artikel ini tidak bertanya sama ada sejarah dabt sekadar 'masih relevan', tetapi bagaimana fungsi yang pernah dimainkan oleh sistem dabt dalam mengurangkan kekaburan, mengekalkan ketekalan dan membolehkan pengesahan serta diterjemahkan ke dalam struktur tadbir urus moden.

Berdasarkan masalah tersebut, artikel ini menjawab tiga persoalan: (1) Bagaimanakah evolusi sejarah dabt al-Quran membentuk asas intelektual bagi standardisasi mashaf? (2) Bagaimanakah LPPPQ dan dokumen kawal selia KDN menterjemahkan prinsip ketepatan, keseragaman dan pengesahan ke dalam prosedur pencetakan, pengimportan dan penerbitan digital? (3) Sejauh manakah hubungan itu boleh diuraikan sebagai kes Sejarah Gunaan dalam tadbir urus Islam di Malaysia? Objektif kajian adalah untuk membina hubungan yang dapat diuji antara masalah sejarah, penyelesaian klasik, masalah kontemporari dan mekanisme institusi, sambil membezakan bukti langsung daripada inferens sejarah.

Sumbangan artikel kepada Sejarah Gunaan terletak pada tiga perkara. Pertama, sejarah dibaca sebagai sumber autoriti yang menerangkan asal-usul kategori teknikal yang dikawal pada masa kini. Kedua, sejarah digunakan sebagai alat diagnosis untuk menunjukkan bahawa masalah moden seperti variasi, ralat reproduksi dan ketidakseragaman paparan merupakan bentuk baharu kepada masalah ketepatan yang lebih lama. Ketiga, sejarah digunakan untuk menilai kesinambungan institusi, iaitu perubahan daripada kawalan melalui kepakaran penyalin dan guru kepada kawalan melalui undang-undang, panel semakan, pruf, perakuan dan rekod. Dengan itu, Ulum al-Quran kekal sebagai bahan sejarah utama, tetapi persoalan analisisnya diarahkan kepada tadbir urus kontemporari.

SOROTAN LITERATUR

Kemasukan Sejarah Evolusi Dabt Dalam Tradisi Klasik

Karya al-Dani (1997) merupakan sumber utama bagi sejarah penandaan mashaf kerana menghimpunkan riwayat dan perbincangan tentang nuqat, harakat serta konvensi penandaan. Sumbangannya bukan hanya pada senarai simbol, tetapi pada gambaran bahawa penandaan berkembang sebagai respons terhadap keperluan pembacaan dan pembezaan. Al-Marghani (t.t.) meneruskan tradisi sistematikasi ilmu rasm dan dabt dengan memperincikan kaedah teknikal yang kemudiannya menjadi sebahagian daripada pendidikan dan amalan pentashihan. Al-Qattan (2000) pula meletakkan perkembangan rasm dan penandaan dalam kerangka pemeliharaan al-Quran yang lebih luas. Literatur ini kukuh dari segi genealogi ilmu, tetapi kebanyakannya tidak bertujuan menjelaskan bagaimana negara moden membina prosedur pelesenan dan kawalan mutu.

Di Malaysia, Daud Ismail, Asyraf Haji Ab Rahman, Wan Ibrahim Wan Ahmad dan Fadzli Adam (2004) menunjukkan kepentingan dabt Mushaf Uthmani serta kaitannya dengan pembangunan sosial. Kajian tersebut penting kerana turut merekodkan perkembangan badan kawalan teks al-Quran di Malaysia dan masalah penggunaan mushaf yang tidak seragam. Walau bagaimanapun, kerangka analisisnya masih berpusat pada kepentingan ilmu dabt dan pemeliharaan Mushaf Uthmani, bukan pada operasi Sejarah Gunaan sebagai kaedah untuk menilai dasar.

Manuskrip, Percetakan Dan Kepelbagaian Tradisi Di Alam Melayu

Kajian manuskrip al-Quran Asia Tenggara menegaskan bahawa mashaf ialah artifak teks dan budaya yang berkembang dalam rangkaian keilmuan serantau. Gallop (2007) menunjukkan keragaman seni kitab, susun atur dan tradisi penyalinan al-Quran di Asia Tenggara. Keragaman tersebut tidak semestinya bermaksud kesalahan; sebaliknya, ia memperlihatkan kewujudan tradisi tempatan yang sah dalam sejarah material mashaf. Namun, apabila pengeluaran berpindah kepada percetakan massa dan edaran merentas sempadan, variasi yang sebelumnya difahami dalam lingkungan guru, penyalin dan komuniti tertentu boleh menjadi masalah pentadbiran apabila dibaca oleh masyarakat yang menggunakan kurikulum serta piawaian kebangsaan yang sama.

Justeru, jurang penting dalam literatur ialah kurangnya pembezaan antara 'kepelbagaian sejarah' dengan 'keperluan keseragaman pentadbiran'. Artikel ini tidak menganggap semua perbezaan tradisi sebagai ralat. Sebaliknya, ia meneliti bagaimana negara memilih satu standard operasi untuk konteks tempatan, tanpa menafikan bahawa tradisi dabt lain mempunyai sejarah dan autoriti masing-masing.

Standardisasi Mashaf Dan Pentashihan Di Malaysia

Sumber paling jelas tentang amalan semasa ialah Akta 326 dan dokumen rasmi KDN. Akta tersebut mentakrifkan 'betul' sebagai lengkap dan tersusun dengan betul dalam konteksnya serta keseluruhan teks, dan menghendaki pruf akhir diperakui sebelum dicetak atau diterbitkan (KDN, 2023). Soalan lazim KDN menyatakan bahawa rasm yang diterima pakai ialah Rasm Uthmani mengikut standard dan perakuan Lembaga, manakala teks disemak oleh Lajnah Penyemakan dan Penilaian Teks Al-Quran sebelum dikemukakan kepada LPPPQ (KDN, 2025a). Garis panduan pruf akhir dan digital memperincikan tanggungjawab pemohon, panel perunding, pegawai, jawatankuasa dan Lembaga (KDN, 2024a; 2024b).

Dokumen-dokumen ini membolehkan analisis bergerak daripada pernyataan umum kepada proses konkrit: pemilihan rujukan, semakan awal, semakan panel, keputusan Lembaga, pembetulan, perakuan, pencetakan dan penyimpanan rekod. Namun, dokumen awam tidak memperincikan minit perbincangan ilmiah bagi

setiap isu dabt atau senarai kitab yang dirujuk dalam setiap keputusan. Oleh itu, dakwaan bahawa sesuatu kitab klasik menjadi 'SOP langsung' LPPPQ perlu dielakkan kecuali disokong dokumen dalaman atau temu bual dengan ahli Lajnah.

Sejarah Gunaan Sebagai Pendekatan Analisis

Stearns dan Tarr (1981) mentakrifkan Sejarah Gunaan sebagai penggunaan pengetahuan dan kemahiran sejarah untuk menangani masalah awam, sambil mengingatkan bahawa analogi sejarah perlu diuji, bukan diterima secara automatik. Neustadt dan May (1986) menekankan kepentingan membezakan persamaan daripada perbezaan, meneliti urutan peristiwa dan memahami kedudukan institusi sebelum menggunakan 'pengajaran sejarah'. Allison dan Ferguson (2016) menghidupkan semula gagasan tersebut dengan menyeru agar cabaran semasa dianalisis melalui preseden dan analogi sejarah. Walaupun pendekatan ini sering digunakan dalam dasar luar dan pentadbiran, prinsipnya sesuai bagi tadbir urus agama: masalah semasa dikenal pasti terlebih dahulu, sejarah digunakan untuk menerangkan struktur masalah, dan penyelesaian lampau dinilai sebagai sumber pertimbangan serta bukan formula yang disalin tanpa konteks.

Sorotan ini menunjukkan empat jurang. Pertama, kajian dabt kuat pada kronologi tetapi lemah pada analisis institusi moden. Kedua, kajian perundangan dan pentashihan menerangkan prosedur tetapi jarang menelusuri genealogi kategorinya. Ketiga, hubungan klasik-moden kerap dinyatakan secara retorik tanpa membezakan bukti langsung dan kesinambungan fungsi. Keempat, perbincangan digital kadangkala bergantung pada istilah spekulatif seperti blockchain atau 'algoritma purba' tanpa menunjukkan mekanisme kawal selia sebenar. Artikel ini mengisi jurang tersebut melalui analisis berasaskan dokumen yang menghubungkan masalah, prinsip dan prosedur secara terkawal.

KERANGKA KONSEPTUAL SEJARAH GUNAAN

Dalam kajian ini, Sejarah Gunaan tidak ditakrifkan sebagai penggunaan label 'sejarah' pada sesuatu topik klasik. Ia dioperasikan sebagai proses analisis yang bermula daripada cabaran kontemporari dan bergerak melalui lima langkah. Pertama, mengenal pasti masalah semasa secara khusus. Kedua, menelusuri keadaan sejarah yang mempunyai struktur masalah sebanding. Ketiga, mengenal pasti prinsip penyelesaian sejarah, bukan sekadar tokoh atau tarikh. Keempat, meneliti bagaimana prinsip itu diterjemahkan, diubah atau diinstitusikan dalam dasar moden. Kelima, menilai batas analogi bagi mengelakkan anggapan bahawa keadaan dahulu dan kini adalah sama.

Kerangka ini menggunakan tiga dimensi. Dimensi autoriti meneliti bagaimana sejarah membekalkan kategori dan bahasa teknikal seperti rasm, dabt, nuqat, harakat, waqaf dan riwayat yang membolehkan teks dinilai. Dimensi penyelesaian masalah meneliti kesinambungan fungsi antara inovasi klasik untuk mengurangkan kekaburan dengan prosedur moden untuk mengurangkan ralat reproduksi. Dimensi kesinambungan institusi meneliti perpindahan tanggungjawab daripada jaringan guru, qari dan penyalin kepada lembaga, lajnah, panel perunding, pegawai penguat kuasa dan sistem rekod.

Jadual 1

Dimensi Penggunaan Kerangka

Dimensi	Soalan analisis	Petunjuk dalam sumber	Batas tafsiran
Autoriti sejarah	Apakah kategori sejarah yang menentukan bentuk teks yang dianggap betul?	Istilah rasm dan dabt; rujukan Rasm Uthmani; naskhah rujukan; kaedah penulisan Lembaga.	Tidak mengandaikan bahawa semua keputusan moden memetik kitab klasik secara langsung.
Penyelesaian masalah	Apakah masalah ketepatan yang dihadapi dahulu dan kini?	Kekaburan huruf dan vokal; variasi penerbitan; ralat pruf; ketidakpadanan paparan digital.	Analogi digunakan pada struktur masalah, bukan menyamakan teknologi manuskrip dengan perisian.
Kesinambungan institusi	Bagaimanakah tanggungjawab pengesahan berubah?	Guru dan penyalin; panel perunding; Lajnah; LPPPQ; perakuan dan rekod.	Perubahan kuasa, undang-undang dan skala penerbitan mesti diambil kira.

Sumber: Penulis

METODOLOGI KAJIAN

Reka Bentuk Kajian

Kajian ini menggunakan reka bentuk kualitatif berasaskan Sejarah Gunaan. Unit analisisnya bukan individu atau statistik penerbitan, tetapi teks yang merekodkan (i) pembentukan konsep dabt, (ii) kuasa dan tanggungjawab institusi, dan (iii) prosedur pengesahan mashaf bercetak serta digital. Analisis kandungan kualitatif digunakan untuk mengenal pasti tema ketepatan, pembezaan, keseragaman, rujukan, semakan dan perakuan. Kritikan sumber digunakan untuk membezakan karya normatif klasik, undang-undang, garis panduan pentadbiran dan penulisan sekunder. Analisis perbandingan sejarah pula digunakan untuk membandingkan fungsi penyelesaian klasik dengan mekanisme moden. Istilah 'correlation analysis' tidak digunakan kerana kajian ini tidak menguji hubungan statistik.

Korpus Dan Pemilihan Sumber

Sumber dipilih secara bertujuan berdasarkan dua kriteria: mempunyai autoriti terhadap sejarah dabt atau mempunyai kuasa normatif dan prosedural dalam kawalan teks al-Quran di Malaysia. Korpus teras terdiri daripada lapan sumber primer dan enam kelompok sumber sekunder. Jadual 2 menyenaraikan sumber primer yang dianalisis secara langsung.

Jadual 2

Senarai Sumber Primer yang Dianalisis

Kod	Sumber	Jenis	Fungsi dalam analisis
P1	al-Dani, al-Muhkam fi Naqt al-Masahif (edisi 1997)	Karya klasik	Mengenal pasti genealogi dan tujuan penandaan mashaf.
P2	al-Marghani, al-Tiraz al-Masyhur fi Ilm al-Rasm wa al-Dabt	Karya klasik	Meneliti sistematisasi teknikal rasm dan dabt.
P3	Akta Pencetakan Teks Al-Qur'an 1986, teks kemas kini 1 September 2023	Perundangan	Menentukan kuasa LPPPQ, pruf akhir, import, ketepatan dan kawalan.
P4	Garis Panduan Permohonan Perakuan Betul Pruf Akhir Teks Al-Qur'an (2024)	Garis panduan	Meneliti rujukan penulisan, semakan panel, pembetulan dan perakuan.
P5	Garis Panduan Permohonan Penerbitan Teks Al-Qur'an Secara Digital (2024)	Garis panduan	Meneliti perluasan kawalan kepada aplikasi, pelayar, audio dan paparan.
P6	Soalan Lazim Kawalan Penerbitan dan Teks Al-Quran (KDN)	Dokumen penerangan	Mengesahkan Rasm Uthmani, peranan Lajnah dan LPPPQ.
P7	Portal Garis Panduan Teks Al-Qur'an (KDN)	Indeks dasar	Mengenal pasti skop kawal selia: pruf, digital, tajwid berwarna, Braille dan lain-lain.
P8	Siaran media KDN tentang ProQuran dan iTAQ (29 Oktober 2025)	Dokumen institusi	Menilai perkembangan semasa profesionalisasi panel dan bantuan teknologi semakan.

Sumber: Penulis

Sumber sekunder meliputi kajian dabt di Malaysia (Daud Ismail et al., 2004), sejarah seni dan manuskrip al-Quran Asia Tenggara (Gallop, 2007), karya Ulum al-Quran (al-Qattan, 2000), metodologi analisis kandungan (Krippendorff, 2018), serta karya utama Sejarah Gunaan (Stearns & Tarr, 1981; Neustadt & May, 1986; Allison & Ferguson, 2016). Rujukan yang tidak dapat dikesan atau yang mendukung dakwaan spekulatif tentang AI, blockchain dan 'diplomasi mashaf' tidak digunakan sebagai asas dapatan.

Prosedur Analisis

Analisis dijalankan dalam empat pusingan pengekodan. Pusingan pertama menandai masalah sejarah dalam P1 dan P2: kekaburan bentuk huruf, ketiadaan petunjuk vokal, variasi simbol dan keperluan pengajaran. Pusingan kedua menandai mekanisme moden dalam P3 hingga P8: lesen, rujukan, pruf, panel, semakan, pembetulan, perakuan, import, paparan digital dan rekod. Pusingan ketiga memadankan kedua-dua kelompok berdasarkan fungsi seperti pembezaan, pengurangan ralat, penyeragaman dan pengesahan. Pusingan keempat menguji batas padanan dengan bertanya sama ada hubungan itu disokong secara langsung oleh dokumen atau hanya merupakan inferens genealogi.

Kebolehpercayaan tafsiran diperkukuh melalui triangulasi antara undang-undang, dua garis panduan khusus dan dokumen penerangan KDN. Sesuatu prosedur hanya dianggap amalan institusi apabila dinyatakan dalam sumber rasmi. Sebaliknya, hubungan kepada karya klasik dinyatakan sebagai 'kesinambungan fungsi' atau 'genealogi konsep' kecuali terdapat bukti rujukan langsung. Kajian ini tidak menjalankan temu bual, pemerhatian mesyuarat Lajnah atau analisis fail kes; oleh itu, ia tidak menilai kadar keberkesanan, jumlah ralat yang dikesan atau pertimbangan dalaman bagi keputusan tertentu.

EVOLUSI SEJARAH DABT AL-QURAN

Daripada Rasm Tanpa Tanda Kepada Sistem Pembezaan

Rasm mashaf awal bergantung kuat pada penguasaan lisan, talaqqi dan pengetahuan pembaca. Banyak bentuk huruf berkongsi kerangka yang sama, sementara petunjuk vokal tidak ditulis seperti sistem moden. Dalam komuniti yang dekat dengan bahasa dan tradisi bacaan, keadaan itu dapat diurus melalui pengajaran langsung. Apabila wilayah Islam berkembang dan pembaca semakin rencam, risiko kekeliruan meningkat. Masalah sejarah yang penting bagi kajian ini bukan semata-mata 'ketiadaan tanda', tetapi jurang antara teks visual dengan keupayaan pembaca untuk memulihkan bacaan yang tepat.

Riwayat yang dihimpunkan dalam al-Muhkam mengaitkan perkembangan nuqat al-i'rab dengan usaha memberi petunjuk vokal, sementara nuqat al-i'jam membezakan huruf yang mempunyai kerangka serupa (al-Dani, 1997). Dari perspektif penyelesaian masalah, kedua-duanya melaksanakan dua fungsi berlainan: satu mengurangkan kekaburan fonologi dan satu lagi mengurangkan kekaburan grafem. Perbezaan ini penting kerana kawalan teks moden juga memerlukan semakan pada lebih daripada satu aras bagi huruf, tanda bacaan, susunan, riwayat, reka letak dan maklumat penerbitan.

Penyusunan Simbol Harakat Dan Pembentukan Konvensi

Peralihan daripada titik berwarna kepada simbol harakat yang lebih khusus lazimnya dikaitkan dengan perkembangan yang dimantapkan pada zaman al-Khalil ibn Ahmad al-Farahidi. Transformasi ini mengurangkan pertindihan antara titik huruf dengan tanda vokal dan menjadikan sistem lebih mudah dihasilkan semula. Dalam sejarah dabt, kestabilan bukan terhasil daripada satu tindakan tunggal, tetapi daripada pengumpulan amalan, perbincangan ulama dan penerimaan konvensi yang beransur-ansur.

Karya-karya dabt kemudiannya menyusun perincian seperti sukun, tasydid, mad, hamzah, tanwin dan tanda yang berkaitan dengan keadaan bacaan. Pada tahap ini, dabt berubah daripada inovasi ad hoc kepada disiplin yang boleh diajar, dirujuk dan dibandingkan. Perubahan tersebut menghasilkan prasyarat penting bagi standardisasi moden: kewujudan kategori yang cukup jelas untuk membolehkan penyemak menyatakan jenis ketidakpatuhan dan pembetulan yang diperlukan.

Kepelbagaian Tradisi Dan Konteks Alam Melayu

Sejarah mashaf tidak bergerak ke arah satu bentuk visual global yang seragam sepenuhnya. Tradisi Masyariqah dan Magharibah, serta amalan wilayah yang lebih khusus, menghasilkan perbezaan pada simbol, warna, tanda waqaf dan susun atur. Manuskrip al-Quran Asia Tenggara juga memperlihatkan penyesuaian seni dan budaya tempatan (Gallop, 2007). Oleh itu, analisis sejarah mesti mengelakkan dua kesilapan: menganggap setiap variasi sebagai penyelewengan, atau menganggap semua variasi sesuai digunakan serentak dalam satu sistem pendidikan dan pasaran kebangsaan.

Dalam konteks Malaysia, penghasilan dan import secara massa mengubah skala masalah. Pembaca tidak semestinya mengetahui asal tradisi sesuatu naskhah, manakala penerbit boleh menggabungkan elemen daripada sumber berbeza. Standard kebangsaan berfungsi sebagai keputusan pentadbiran untuk menetapkan bentuk operasi yang konsisten. Sejarah dabt menyumbang bukan dengan menghapuskan kepelbagaian sejarah, tetapi dengan menyediakan pengetahuan untuk membezakan variasi yang berautoriti, ralat pengeluaran dan campuran yang tidak konsisten.

STANDARDIDASI MASHAF DAN PERANAN LPPPQ

Daripada Autoriti Ilmu Kepada Autoriti Undang-Undang

Akta 326 menukarkan tanggungjawab ketepatan teks kepada kewajipan undang-undang. LPPPQ ditubuhkan sebagai badan yang mempunyai kuasa mengawal lesen, memperakui pruf akhir dan menilai teks import. Seksyen 6 menghendaki supaya pruf akhir atau salinan asal diperakui 'betul' dan mengikut kaedah penulisan yang ditentukan oleh Lembaga sebelum dicetak atau diterbitkan. Seksyen 7 memperluas keperluan tersebut kepada teks yang diimport, manakala seksyen 9 menuntut teks dicetak tepat sebagaimana yang diperakui (KDN, 2023).

Di sini berlaku perubahan institusi yang penting. Dalam lingkungan manuskrip, ketepatan banyak bergantung pada hubungan penyalin, guru dan pembaca terlatih. Dalam industri moden, tanggungjawab diagihkan kepada penerbit, dua orang Panel Perunding Al-Quran, pegawai KDN, jawatankuasa penyemakan, Lajnah dan LPPPQ. Autoriti ilmu tidak dihapuskan; ia ditempatkan dalam rantaian akauntabiliti yang mempunyai dokumen, tempoh pembetulan, nombor perakuan dan implikasi undang-undang.

Penetapan Rujukan Dan Pengurangan Variasi Operasi

Garis panduan pruf akhir menetapkan bahawa teks hendaklah menggunakan Rasm Uthmani mengikut kaedah penulisan Lembaga dan berdasarkan cetakan terkini Mujamma' Malik Fahd, Madinah (KDN, 2024a). Soalan lazim KDN turut menegaskan bahawa rasm yang diterima pakai ialah Rasm Uthmani mengikut standard dan perakuan Lembaga (KDN, 2025a). Penetapan ini mempunyai dua fungsi. Pertama, ia menyediakan objek perbandingan yang nyata kepada penerbit dan penyemak. Kedua, ia menghadkan ruang campuran konvensi yang boleh mengakibatkan ketidakselarasan dalam satu naskhah.

Pemilihan cetakan rujukan tidak bermaksud semua tradisi lain tidak sah. Ia ialah mekanisme standardisasi operasi: apabila setiap pihak membandingkan pruf dengan asas yang sama, proses semakan menjadi boleh diulang dan keputusan lebih konsisten. Dalam kerangka Sejarah Gunaan, langkah ini meneruskan prinsip yang lahir daripada sejarah dabt di samping ketepatan memerlukan tanda yang disepakati dan komuniti pentafsir yang berkongsi kaedah tetapi diterjemahkan kepada keperluan industri berskala besar.

Semakan Berlapis, Pembetulan Dan Perakuan

Garis panduan 2024 menghendaki setiap pruf akhir disemak oleh dua orang Panel Perunding Al-Quran sebelum dikemukakan kepada KDN. Panel bertanggungjawab memperakukan semakan awal, menyemak pembetulan yang diarahkan Lembaga dan memastikan naskhah siap cetak menepati pruf yang diluluskan (KDN, 2024a). Carta alir rasmi menunjukkan urutan permohonan, semakan dokumen, semakan awal, mesyuarat jawatankuasa, keputusan Lembaga, pembetulan, perakuan dan rekod.

Proses ini memperlihatkan bahawa standardisasi bukan hanya pilihan simbol. Ia ialah sistem jaminan mutu yang menggabungkan pencegahan, pengesanan dan pembetulan. Pencegahan berlaku melalui rujukan dan kelayakan panel. Pengesanan berlaku melalui semakan berlapis. Pembetulan berlaku melalui keputusan 'lulus dengan pembetulan' dan pengesanan semula. Jaminan selepas kelulusan berlaku apabila syarikat mesti memastikan cetakan sebenar sama dengan pruf yang diperakui. Dengan demikian, integriti teks dipelihara melalui proses, bukan melalui anggapan bahawa fail asal yang betul akan sentiasa menghasilkan cetakan yang betul.

Kawalan Import Sebagai Pengurusan Kepelbagaian

Akta 326 mensyaratkan teks al-Quran yang dicetak di luar Malaysia dan hendak diimport untuk jualan atau edaran supaya dikemukakan kepada Lembaga dan diperakui betul serta mengikuti kaedah penulisan yang ditentukan (KDN, 2023). Kawalan import menjawab masalah kontemporari yang disebut dalam pengenalan: aliran bahan merentas sempadan membawa naskhah dengan konvensi yang mungkin berbeza daripada standard tempatan.

Fungsi Sejarah Gunaan di sini bukan untuk menolak sejarah wilayah lain, tetapi membantu pentadbir memahami bahawa tanda bacaan mempunyai genealogi dan kesan pedagogi. Pengetahuan sejarah membolehkan perbezaan dinilai secara ilmiah, manakala undang-undang menentukan sama ada sesuatu bentuk boleh beredar sebagai standard dalam konteks Malaysia. Sejarah menyediakan penjelasan; institusi membuat keputusan normatif.

ANALISIS SEJARAH GUNAAN: DARIPADA TRADISI KLASIK KEPADA TADBIR URUS MODEN

Hubungan antara dabt klasik dengan LPPPQ dapat dilihat paling jelas apabila analisis disusun sebagai rantaian masalah-penyelesaian, bukan sebagai persamaan istilah. Jadual 3 memetakan perubahan daripada masalah sejarah kepada mekanisme moden dan menunjukkan di mana analogi perlu dibataskan.

Jadual 3

Pemetaan Perubahan Daripada Masalah Sejarah Kepada Mekanisme Moden Dan Menunjukkan di Mana Analogi Perlu Dibataskan.

Masalah sejarah	Prinsip penyelesaian klasik	Masalah moden	Mekanisme LPPPQ/KDN	Makna Sejarah Gunaan
Bentuk huruf yang serupa boleh menimbulkan kekaburan.	Nuqat al-i'jam membezakan kerangka huruf.	Ralat huruf, titik atau glyph dalam pruf dan cetakan.	Semakan pruf oleh panel, Lajnah dan Lembaga; cetakan mesti sama dengan pruf diperakui.	Prinsip pembezaan diterjemahkan kepada verifikasi berlapis.
Ketiadaan petunjuk vokal meningkatkan risiko salah baca.	Nuqat al-i'rab dan harakat menyediakan petunjuk bacaan.	Variasi tanda, kedudukan tanda dan ketidakseragaman antara naskhah.	Rasm Uthmani dan cetakan rujukan; kaedah penulisan ditentukan Lembaga.	Sejarah menerangkan mengapa keseragaman visual ialah isu ketepatan, bukan kosmetik.

Masalah sejarah	Prinsip penyelesaian klasik	Masalah moden	Mekanisme LPPPQ/KDN	Makna Sejarah Gunaan
Konvensi berkembang secara wilayah dan melalui komuniti ilmu.	Sistematisasi dalam karya rasm dan dabt.	Mashaf import dan campuran konvensi dalam pasaran kebangsaan.	Perakuan import dan standard operasi Malaysia.	Pengetahuan sejarah membezakan variasi sah daripada ketidakpatuhan kepada standard tempatan.
Kesalahan penyalinan perlu dikesan melalui kepakaran manusia.	Talaqqi, semakan guru dan tradisi kepakaran.	Kesalahan boleh berlaku pada fail, pruf, cetakan dan kemas kini.	Dua Panel Perunding, semakan KDN, pembetulan dan rekod.	Autoriti pakar diinstitusikan dalam rantaian akauntabiliti.
Tiada analog digital langsung.	Prinsip umum: tanda mesti stabil, boleh dibaca dan disahkan.	Font, resolusi, paparan peranti, fail aplikasi dan perubahan versi.	Garis panduan digital, penyerahan fail ujian/tangkap layar, perakuan khusus dan pembangunan iTAQ.	Sejarah digunakan secara adaptif; fungsi dipindahkan tanpa menyamakan teknologi.

Sumber: Penulis

Sejarah Sebagai Sumber Autoriti Dasar

Kategori yang digunakan dalam dasar moden adalah Rasm Uthmani, riwayat bacaan, tanda, waqaf dan kaedah penulisan yang mana ia tidak dicipta oleh birokrasi moden. Ia ialah hasil sejarah keilmuan yang memberikan bahasa kepada institusi untuk menentukan ruang semakan. Tanpa genealogi tersebut, arahan supaya teks 'betul' akan terlalu umum. Sejarah menjadikan ketepatan boleh dihuraikan pada unit yang lebih kecil dan dapat diperiksa.

Namun, sumber autoriti dasar bersifat berlapis. Akta memberikan kuasa perundangan; LPPPQ menentukan kaedah; dokumen KDN menetapkan prosedur; tradisi ilmu menyediakan kategori teknikal. Oleh itu, artikel ini tidak menyamakan autoriti kitab turath dengan autoriti undang-undang. Sejarah menerangkan isi dan rasional standard, sedangkan negara menentukan skop pematuhan dalam wilayah pentadbirannya.

Sejarah Sebagai Alat Menyelesaikan Masalah Kontemporari

Masalah klasik dan moden berkongsi struktur asas: jurang antara bentuk visual yang dipersembahkan dengan bacaan yang sepatutnya dipulihkan. Pada zaman awal, jurang itu berpunca daripada keterbatasan tanda pada rasm dan perubahan profil pembaca. Pada zaman percetakan, ia boleh berpunca daripada komposisi, penyuntingan, pengimejan, pencetakan atau gabungan sumber. Pada zaman digital, ia boleh berpunca daripada font, enjin paparan, saiz skrin, kemas kini dan data yang dipanggil oleh aplikasi.

Sejarah membantu menyelesaikan masalah ini dengan memberikan tiga prinsip: kekaburan perlu dikurangkan melalui penandaan yang konsisten; ketepatan memerlukan kepakaran yang diiktiraf; dan setiap reproduksi perlu dibandingkan dengan rujukan yang diterima. LPPPQ menterjemahkan prinsip tersebut kepada rujukan standard, panel semakan, pruf, pembetulan dan perakuan. Nilai gunaan sejarah

terletak pada struktur pertimbangan ini, bukannya pada penggunaan simbol klasik secara literal dalam setiap teknologi baharu.

Sejarah Sebagai Asas Kesenambungan Institusi

Pemeliharaan teks al-Quran sentiasa melibatkan institusi sosial, walaupun bentuknya berubah. Tradisi talaqqi, qiraat dan penyalinan membina rangkaian autoriti yang menghubungkan teks dengan pembaca terlatih. Negara moden memperluas rangkaian itu dengan lesen, panel profesional, mesyuarat, rekod dan penguatkuasaan. Kesenambungan terletak pada fungsi pengesahan; perubahan terletak pada skala, bentuk kuasa dan medium.

Siaran media KDN pada 29 Oktober 2025 mengumumkan Modul Profesionalisme Panel Semakan Al-Quran (ProQuran) dan Sistem Semakan Al-Quran Pintar (iTAQ) sebagai inisiatif meningkatkan kualiti perunding serta mempercepat semakan (KDN, 2025b). Perkembangan ini menunjukkan bahawa institusi tidak menggantikan kepakaran manusia dengan teknologi secara mudah. Sebaliknya, profesionalisasi panel dan alat semakan dibangunkan secara serentak. Dari sudut Sejarah Gunaan, hal ini selari dengan pengajaran sejarah dabt bahawa teknologi tanda hanya berfungsi dalam komuniti pengetahuan yang mampu mentafsir dan mengesahkannya.

Batas Analogi Dan Kekuatan Bukti

Analogi sejarah boleh menjadi mengelirukan jika perbezaan konteks diabaikan. Sistem nuqat awal berhadapan dengan manuskrip, dakwat, penyalin dan masyarakat pembaca tertentu; LPPPQ berhadapan dengan undang-undang negara, pasaran penerbitan, import, perisian dan penguatkuasaan. Oleh itu, frasa seperti 'algoritma purba' atau 'sistem kriptografi' tidak digunakan kerana ia menyamakan kategori yang berlainan dan memerlukan bukti teknikal yang tidak disediakan oleh sumber.

Bukti paling kukuh dalam kajian ini ialah bukti prosedural: dokumen rasmi menunjukkan apa yang diwajibkan dan bagaimana semakan dilaksanakan. Bukti genealogi pula menunjukkan bahawa objek yang disemak mempunyai sejarah ilmu. Bukti yang belum tersedia ialah bukti keputusan dalaman sebagai contohnya minit Lajnah yang menunjukkan kitab tertentu dirujuk bagi isu tertentu. Maka, kesimpulan yang wajar ialah bahawa LPPPQ menginstitusikan warisan fungsi dabt dan rasm, bukan bahawa setiap ketetapan moden merupakan salinan terus pandangan al-Dani atau al-Marghani.

CABARAN DIGITAL DAN RELEVANSI SEJARAH DABT

Perubahan Medium, Peluasan Objek Semakan

Penerbitan digital memperluas takrif objek yang perlu dikawal. Garis panduan KDN mentakrifkan digital sebagai platform dalam atau luar talian termasuk pelayar dan aplikasi telefon bimbit. Teks digital perlu menggunakan kaedah Rasm Uthmani yang ditentukan Lembaga, berasaskan terbitan Mujamma' Malik Fahd, menyatakan riwayat bacaan dan melalui permohonan perakuan khusus (KDN, 2024b). Pemohon perlu menyerahkan fail aplikasi atau platform ujian serta tangkap layar, menunjukkan bahawa semakan tidak hanya tertumpu pada kod sumber atau teks mentah, tetapi pada hasil paparan yang dilihat pengguna.

Perubahan ini penting kerana tanda dabt ialah objek berposisi. Teks yang betul pada pangkalan data boleh dipaparkan secara tidak tepat apabila font, enjin susun atur atau resolusi berubah. Prinsip sejarah yang relevan ialah kestabilan hubungan antara huruf dan tanda. Dalam manuskrip, hubungan itu dikawal oleh

tangan penyalin dan semakan guru; dalam perisian, ia perlu diuji merentas paparan dan versi. Sejarah tidak menyediakan penyelesaian teknikal siap guna, tetapi menjelaskan unit integriti yang mesti dilindungi.

Daripada Semakan Naskhah Kepada Pengurusan Versi

Naskhah bercetak lazimnya dianggap stabil selepas diterbitkan, sedangkan aplikasi boleh dikemas kini berulang kali. Ini menimbulkan persoalan sama ada perakuan terhadap satu versi terus memadai selepas perubahan kandungan, font atau enjin paparan. Garis panduan menetapkan bahawa kebenaran dikeluarkan bagi satu penerbitan dan penerbitan berlainan memerlukan kebenaran berasingan (KDN, 2024b). Prinsip ini boleh diperkukuh pada masa hadapan melalui penomboran versi, rekod perubahan dan pengujian semula apabila komponen yang mempengaruhi paparan teks diubah.

Cadangan tersebut merupakan inferens dasar daripada prinsip sejarah dan prosedur sedia ada, bukan dakwaan bahawa ia telah dilaksanakan sepenuhnya. Nilai Sejarah Gunaan di sini ialah membantu menentukan apa yang patut dianggap sebagai 'perubahan substantif': apa-apa perubahan yang boleh memisahkan tanda daripada huruf, mengubah susunan atau menyebabkan paparan berlainan daripada bentuk diperakui perlu dinilai sebagai risiko integriti teks.

Teknologi Bantuan Dan Kedudukan Kepakaran Manusia

Pengumuman iTAQ menunjukkan arah penggunaan teknologi bantuan dalam semakan al-Quran (KDN, 2025b). Walau bagaimanapun, dokumen awam yang dianalisis tidak menerangkan seni bina, ketepatan atau skop sistem tersebut. Oleh itu, artikel ini tidak membuat dakwaan tentang prestasi AI. Secara konseptual, alat automatik sesuai digunakan untuk menanda kemungkinan ketidakpadanan, membandingkan versi dan mempercepat carian, tetapi keputusan normatif masih memerlukan rujukan, pakar dan autoriti Lembaga.

Sejarah dabt menyokong model 'manusia dalam gelung' kerana perkembangan tanda sendiri lahir daripada ijtihad, pengajaran dan penerimaan komuniti ilmu. Teknologi tidak menggantikan autoriti; ia mengubah cara bukti dikemukakan kepada autoriti. Justeru, peningkatan digital yang paling selari dengan sejarah institusi ialah pengukuhan pangkalan rujukan, audit versi, dokumentasi pembetulan dan latihan panel, bukannya penggunaan istilah teknologi yang besar tanpa protokol semakan yang jelas.

PENUTUP

Kesimpulannya, kajian ini mendapati bahawa evolusi dabt al-Quran membentuk asas intelektual kepada standardisasi mashaf melalui tiga kesinambungan. Pertama, sistem penandaan klasik menjadikan kekaburan teks dapat dikenal pasti dan dikurangkan. Kedua, sistematisasi ilmu rasm dan dabt menyediakan kategori teknikal yang membolehkan ketepatan diuji. Ketiga, tradisi pengesahan oleh pembaca dan guru terlatih berkembang menjadi semakan berlapis yang diinstitusikan melalui panel, Lajnah, LPPPQ, pruf akhir, perakuan dan rekod.

Sumbangan kepada Sejarah Gunaan ialah pembuktian bahawa sejarah dabt tidak hanya berfungsi sebagai latar belakang. Ia berfungsi sebagai sumber autoriti yang membentuk bahasa standard, alat diagnosis yang menghubungkan kekaburan klasik dengan ralat reproduksi moden, dan memori institusi yang menjelaskan mengapa proses semakan diperlukan. Hubungan klasik-moden ialah kesinambungan fungsi, bukan pemindahan mekanikal. LPPPQ tidak sekadar mengulangi tindakan ulama terdahulu; ia menterjemahkan

prinsip ketepatan dan pengesahan kepada undang-undang serta prosedur yang sesuai dengan industri dan teknologi semasa.

Implikasi praktikal kajian ialah standardisasi perlu terus dilihat sebagai sistem jaminan mutu, bukan hanya pemilihan gaya mashaf. Bagi penerbitan digital, pengurusan versi, dokumentasi perubahan, pengujian paparan dan penggunaan teknologi bantuan perlu kekal terikat kepada rujukan yang diperakui serta pertimbangan pakar. ProQuran dan iTAQ menunjukkan arah pengembangan institusi, tetapi penilaian keberkesanannya memerlukan data operasi yang belum tersedia kepada kajian ini.

Kajian lanjut dicadangkan dalam tiga bentuk: analisis minit atau fail keputusan Lajnah bagi mengenal pasti rujukan ilmiah yang digunakan dalam kes sebenar; temu bual dengan ahli LPPPQ, pentashih dan penerbit untuk meneliti proses menterjemahkan kaedah dabit kepada keputusan; dan kajian audit terhadap beberapa versi aplikasi untuk menilai risiko paparan serta pengurusan kemas kini. Penyelidikan tersebut akan membolehkan hubungan antara sejarah, kepakaran dan dasar dibuktikan pada tahap yang lebih mendalam.

PENGHARGAAN

Penulis ingin merakamkan penghargaan terima kasih kepada Editorial AHJMM, Pusat Pengajian Bahasa, Tamadun dan Falsafah, UUM dan mereka yang terlibat secara langsung atau tidak langsung dalam penghasilan dan proses penerbitan makalah ini.

PENDANAAN

Penyelidikan ini tidak mendapat geran khusus dari mana-mana agensi pembiayaan di sektor awam atau komersial.

SUMBANGAN PENGARANG

Kesemua bahagian dalam penulisan ini dihasilkan oleh penulis makalah. Penulis telah membaca dan bersetuju dengan versi manuskrip yang diterbitkan.

PERISYTIHARAN KONFLIK KEPENTINGAN

Penulis mengisytiharkan bahawa tiada konflik kepentingan bagi penyelidikan ini dan tiada potensi konflik kepentingan berkaitan dengan penyelidikan, penulisan, atau penerbitan artikel ini.

PERNYATAAN KETERSEDIAAN DATA

Data yang dibentangkan dalam kajian ini boleh diperolehi atas permintaan daripada penulis yang berkaitan.

RUJUKAN

Al-Dani, Abu 'Amr 'Uthman ibn Sa'id. (1997). *Al-Muhkam fi naqt al-masahif* (Izzat Hasan, Tahqiq; Edisi ke-2). Dar al-Fikr.

- Allison, G., & Ferguson, N. (2016). *Applied history manifesto*. Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School.
- Al-Marghani, Ibrahim ibn Ahmad. (t.t.). *Al-Tiraz al-masyhur fi 'ilm al-rasm wa al-dabt*. Matba'ah al-Istiqamah.
- Al-Qattan, Manna'. (2000). *Mabahith fi 'ulum al-Qur'an*. Mu'assasat al-Risalah.
- Daud Ismail, Asyraf Haji Ab Rahman, Wan Ibrahim Wan Ahmad, & Fadzli Adam. (2004). *Dabt Mushaf Uthmani: Perkembangan, permasalahan dan kaitannya dengan pembangunan sosial di Malaysia*. *Jurnal Usuluddin*, 20, 125-144.
- Gallop, A. T. (2007). *The art of the Qur'an in Southeast Asia*. Dalam F. Suleman (Ed.), *Word of God, art of man: The Qur'an and its creative expressions* (hlm. 191-204). Oxford University Press in association with The Institute of Ismaili Studies.
- Kementerian Dalam Negeri. (2023). *Akta Pencetakan Teks Al-Qur'an 1986 (Akta 326): Teks kemas kini sebagaimana pada 1 September 2023*.
- Kementerian Dalam Negeri. (2024a). *Garis panduan permohonan perakuan betul pruf akhir teks Al-Qur'an: Akta Pencetakan Teks Al-Qur'an 1986 (Pindaan) 2023*.
- Kementerian Dalam Negeri. (2024b). *Garis panduan permohonan penerbitan teks Al-Qur'an secara digital: Akta Pencetakan Teks Al-Qur'an 1986*.
- Kementerian Dalam Negeri. (2025a). *Soalan lazim kawalan penerbitan dan teks Al-Quran*.
- Kementerian Dalam Negeri. (2025b, 29 Oktober). *Tekad KDN: Kecekapan kawalan dan pelesenan pencetakan Al-Quran menjamin keselamatan negara dan kesejahteraan rakyat [Siaran media]*.
- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology* (4th ed.). SAGE.
- Neustadt, R. E., & May, E. R. (1986). *Thinking in time: The uses of history for decision-makers*. Free Press.
- Stearns, P. N., & Tarr, J. A. (1981). *Applied history: A new-old departure*. *The History Teacher*, 14(4), 517-531.